

Šiame straipsnyje kalbama apie keletą dabartinės bendrinės lietuvių kalbos ir ypač svetimos kilmės leksikos norminimo bruožų, kurie teorinėje literatūroje siejami su preskriptyvumu arba deskriptyvumu. Kai kurių kalbotyros ir socialinių mokslų disciplinų suartėjimas praėjusio šimtmečio antroje pusėje padėjo tvirtus ideologinius ir teorinius pagrindus deskriptyvizmo plėtrai, o kiek vėliau sparti informacinių technologijų raida padarė lengvai prieinamus didžiulius kiekius kalbos vartosenos duomenų ir deskriptyviniai tyrimai pasipildė naujais kiekybiniais metodais. Šios aplinkybės, taip pat ir visuomenės nuostatų pokyčiai lėmė, kad preskriptyviniai principai kalbos norminimo darbe imti vertinti kaip konservatyvus reiškinys, o šiuolaikinė bendrinės kalbos kodifikacija tapo neįsivaizduojama be deskriptyvinio pagrindo.

Kalbos tvarkyba Lietuvoje remiasi istoriškai pagrįstais ideologiniais pagrindais ir turi tam tikrus teorinius pamatus, vadinamuosius bendrinės kalbos kodifikacijos kriterijus ir principus. Straipsnio tikslas – aptarti, kokių bruožų įgauna jų interpretacijos konkrečioje taikomojoje praktikoje: kokiems norminimo principams teikiama pirmenybė, kokiomis ideologinėmis nuostatomis vadovaujamosi, kokios norminamosios priemonės taikomos. Lietuvių kalbos leksikos norminimas straipsnyje parodomas per platesnį kitų kalbų kodifikacijos teorijos ir praktikos kontekstą.

NORMINIMO PRINCIPAI IR KRITERIJAI

Dabartinę lietuvių kalbos norminimo teoriją ir praktiką palyginti konservatyvią išlaiko pagarba autoritetui ir tradicijai. Kalbant apie skolininę leksiką tai ypač matyti iš grynumo principo, tikslingumo ir vartosenos kriterijų vietos Lietuvoje taikomų norminimo principų ir kriterijų sistemoje.

GRYNUMO PRINCIPAS IR TIKSLINGUMO KRITERIJUS

Lietuvių taikomosios kalbotyros darbuose teigiama (ir, matyt, reikėtų su tuo sutikti), kad kraštutinis purizmas norminamajai lietuvių kalbotyrai nėra ir iš esmės nebuvo būdingas. Kita vertus, iš literatūros matyti, kad šis teiginys visų pirma galioja į lietuvių kalbą įsileidžiamiems tarptautiniams žodžiams, ypač tiems, kurie yra klasikinių kalbų kilmės. Kitiems skolinio kategorijos svetimiams žodžiams, taip pat šiandieniniam skolinių norminimui aktualiems naujesiems anglų kalbos kilmės skoliniams tarptautinio žodžio statusas pripažįstamas ganėtinai sunkiai.

Štai kaip tradiciškai grynumo principo viršenybę leksikos norminimo principų hierarchijoje formuluoja VLKK patvirtintas dokumentas „Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas“: „Skolinys vartotinas tada, kai nėra arba neįmanoma pasidaryti jam atitiktens ar pakaito“ (Principai 1997). Kitaip tariant, naujasis skolinys pagal įvairius svetimės leksikos norminimo kriterijus gali būti įvertinamas teigiamai, pavyzdžiui, jis gali užpildyti žodyno spragą, būti klasikinių kalbų kilmės¹ ir vartojamas kitose kalbose, būti trumpas ir turėti vedinių ar giminiškų žodžių, bet visų pirma vis tiek bus taikomas leksikos grynumo principas. Tokią norminimo ideologiją gali skatinti suprantamas kalbininkų noras parodyti, kad lietuvių kalba yra pajėgi atlikti visas šiuolaikinei visuomenei reikalingas kalbos funkcijas savo išgalėmis, bet gali būti, kad ją tiesiog lemia nekvestionuojamas tradicijos laikymasis, plg.: „<...> nemaža skolinių kodifikuotojai atmeta ne dėl nereikalingumo ar netikimo lietuvių kalbai, o iš tradicijos, dėl tautinės savigarbos ir kitų subjektyvių priežasčių. Tokia savigarba kalbininkui, be abejo, reikalinga, bet jos negalima daryti kodifikacijos principu“ (Kniūkšta 2001 (1979): 66).

Kartais puristinės nuostatos papildomos kraštutiniu ir moksliskai nepagrįstu argumentu, kad kitaip lietuvių kalbos vartosenos sferos bus apribotos buitine kalba. Kitų mažųjų Europos kalbų patirtis (ypač susijusi su terminijos plėtra) rodo, kad turint pakankamai ekonominių ir profesinių išteklių, kalbos gryninimo srityje galima daug pažengti, bet neverta turėti vilties, kad modernumo varžybose bus galima išsiversti be anglų kalbos (plg. Vikør 1994: 113–115). Kita vertus, literatūroje teigiama, kad puristinis norminimas iš tikrųjų gali būti veiksmingas, tik ne tiesiogine prasme: vengiant skolinių ne tiek išsaugoma struktūrinė kalbos savastis, kiek veikiamos vartotojų nuostatos, t. y. atkreipiamas dėmesys į tą kalbą ir skatinama išvien ja didžiulis (Haugen 1966: 23). (Apskritai teigiama, kad tik pati mažoji normų dalis gali būti paveikta kaip sąmoningo norminimo rezultatas, plg. Språkriktighetsboken 2005: 28).

Puristinį nusiteikimą aiškiai rodo kai kurių lietuvių kalbos politikos priemonių ir kalbos rekomendacijų analizė. Pavyzdžiui, VLKK 1993–1997 metais rengiant „Di-

¹ Klasikinių kalbų kilmės kriterijus išplaukia iš tarptautinės terminijos susiformavimo tradicijos ir yra tiesiogiai susijęs su sistemiškumo kriterijumi, tačiau negalima nepripažinti, kad šiandieninės anglų kalbos statusas panašus į tą, kurį kadaise yra turėjusi lotynų kalba.

džiųjų kalbos klaidų sąrašo“ dalį, skirtą nevartotinoms naujosioms svetimybėms, pagrindiniu skolinių atrankos kriterijumi laikytas gero pakaito kriterijus: turint, Komisijos manymu, gerą pakaitą, kitos skolinį pateisinančios jo sandaros ar vartosenos aplinkybės būdavo atmetamos. Dėl trūkstamo pakaito į sąrašą nepakliuvę skoliniai nebuvo įteisinti kaip galimi vartoti: oficialiai jie tiesiog nutylėti, o neoficialiai atidėti vėlesniam (iki šiol neatėjusiam) laikui (daugiau žr. Vaicekauskienė 2007: 145–152). Grynumo principą esant laikomą nediskutuotinu taip pat rodo kelių tūkstančių atkurtosios nepriklausomybės laikotarpiu teiktų skolinių rekomendacijų analizė (žr. Miliūnaitė 2004).

Nepaisant to, kad teoriniuose darbuose apie lietuvių kalbos norminimą tikslingumo kriterijus pripažįstamas lygiaverte socialine normų nustatymo sąlyga, derintina su sistemingu (žr. Kniūkšta²2001 (¹1979)), norminimo praktikoje grynumo principo pirmenybė neretai įtvirtinama gana kategoriška tikslingumo kriterijaus interpretacija: lietuvių kalboje esą netikslinga tai, kas negryna.

Siekiant lanksčiau įvertinti svetimo elemento tikslingumą, bandyta kurti tikslesnes svetimų žodžių vertės nustatymo sistemas, kai taikoma iškart keletas kriterijų ir skaičiuojami teigiami bei neigiami skolinio požymiai (Miliūnaitė 2004), tačiau ne visada tokios sistemos būna operatyvios, arba objektyviai pritaikomos, nes kartais galima pasakyti, kad neigiami požymiai yra lemiami (koeficiento, tiesa, nėra numatyta), o ir tų požymių sistema nėra visai vienalytė, požymiai nelygiaverčiai. Pavyzdžiui, kaip suprasti neigiamą požymį „pasiskolinta iš vienos kalbos“? Arba kaip be atitinkamų (psicholingvistinių) tyrimų normintojas gali spręsti, ar skolinio reikšmė aiški, ar ji tapati atitiktoms reikšmėms, ar skolinys turi „nepageidaujama“ atspalvių, ar yra sunkiai / lengvai ištariamas? Kaip galima gretinti bendrinėje kalboje įprastą skolinį su kokios tarmės atitikmeniu? (Daugiau apie skolinių vertinimą ir kriterijų taikymą žr. Miliūnaitė 2004). Metodiskai ir visapusiškai įvertinti skolintus žodžius tikrai labai sudėtinga, todėl kiekvienas lemiamas sprendimas, kad žodis bendrinei kalbai netinka, turėtų būti vertinamas labai atsargiai. Tokie verdiktai yra pavojaus ženklas demokratinės bendrinės kalbos sampratai. Ar kas nors turi autorines teises į bendrinę kalbą?

PAPLITIMO VARTOSENOS KITERIJUS

Minėtoji tikslingumo kriterijaus interpretacija siejasi su taip pat ganėtinai konservatyviai traktuojamu paplitimo vartosenoje kriterijumi: nors deklaruojama, kad norminamajame darbe būtina remtis vartosenos duomenimis, kartu pabrėžiama, kad „vartosenos kriterijus yra tik vienas iš keliolikos, kuriais vadovaujantis atrenkamos ir kodifikuojamos bendrinės kalbos normos“ (Miliūnaitė 2006a). Tai rodo, kad lietuvių kalbos normintojai vis dar nėra pasirengę priimti vartosenos su bendrinės kalbos požiūriu neryškiomis ribomis ir įvairove ir labiau laikosi preskriptyvinės pozicijos.

Nepaisantis vartosenos preskriptyvumas norminant skolinius labiausiai išryškėja

tada, kai 1) daugiau ar mažiau neigiamai įvertinamas seniai įsitvirtinęs arba naujas dažnos vartosenos skolinys (pvz., *anūkas, cepelinas, kaladė, kapišonas* ar *čipsai, barte-ris, hamburgeris, failas, supermarketas* ir kt.); 2) nepakankamai vertinami vartosenoje funkcionuojantys kartais pačių vartotojų sukurti pakaitai (kam greta (*internetu*) *sve-tainės* teikti naują pakaitą *tinklavietė?*); 3) kodifikuojamas neperspektyvus pakaitas (pvz., *vaizduoklis, tinkinti* ir pan.)².

Tais atvejais, kai kodifikuojant bandoma atsižvelgti į vartoseną, neretai daroma rimtų metodinių klaidų: užuot susidarius reprezentatyvų korpusą kiekybinei vartose-nos duomenų analizei, apie skolinio ar jo pakaito paplitimą ir įsigalėjimą sprendžiama dažniausiai vien tik iš nuojautos; rengiant sociologines apklausas paprastai nesiremia-ma reprezentatyvumą užtikrinančia sociolingvistikos ar statistikos mokslo metodika, nepaisoma statistinio patikimumo rodiklių. Metodiniu netikslumu taip pat laikytinas sakytinės (bendrinės) kalbos ignoravimas.

Ypač kritiškai reikia vertinti normintojų išvadas apie pakaito ir skolinio konkuren-ciją, kai rekomenduojamo pakaito vartoseną lyginama su neigiamai kodifikuota sve-timybė (redaktorių pastangomis iš viešosios oficialiosios rašytinės vartosenos dings-tantys uždrausti žodžiai realios konkurencijos toli gražu neapibūdina). Džiaugtis, kad pakaitas įsigalėjo, manyčiau, būtų galima tik tada, jei vartotojai turėtų galimybę rink-tis ir pasirinktų ne svetimą žodį, o vieną kurį iš lietuviškų pakaitų.

Visuomenės funkcionavimas neįmanomas be socialinės elgsenos konvencijų, ku-riuos formuoja konkrečios visuomenės narių suvokimą, kaip jiems elgtis patiems ir ko tikėtis iš kitų. Dažnai tokios konvencijos yra vien susitarimo dalykas (pvz., važiuoti dešine kelio puse), bet kai jos įsitvirtina, pakeisti jas gali būti labai sunku (plg. Språ-kriktighetsboken³ 2005: 13–14). Visa tai galioja ir kalbinei elgsenai. Paplitę varto-senoje variantai turi gavę nežymėto nario statusą, naujas kintamojo variantas visada bus žymėtasis narys, todėl jo diegimas, siekiant pakeisti įprastąjį, gali kirstis su nesą-moningais įpročiais ir sulaukti pasipriešinimo. Kaip tik todėl paplitimo vartosenoje kriterijui turėtų būti teikiama daugiau reikšmės.

Dabartiniuose lietuvių norminimo teorijos darbuose pasitaikantys normos atotrū-kio nuo vartosenos aiškinimai, be kita ko, „ydingais vartosenos polinkiais“ (Miliūnai-tė 2006a: 21) rodo konservatyviai norminimo politikai įprastą norą apsaugoti kalbą nuo vartojimo ir nuo vartotojo. Sociolingvistikos požiūriu ganėtinai klaidinama atro-do ir normintojų vartojama *prestižinės normos* sąvoka: tikrasis socialinis prestižas yra natūralus (sąmoningas ar nesąmoningas) vartotojo noras perimti, jo akimis, aukštą

² Plg. dar vieną kritišką nuomonę apie skolinio failas *kodifikaciją*: „Tai, kad *failas* nesitraukia iš vartosenos ir kad ilgaini trunka trijų variantų [*failas, byla ir rinkmena* – L. V.] konkurencija, o vartotojai priešinasi įvairiems siūly-mams šį skolinį keisti lietuviškais atitikmenimis, lemia ilgainiui susidarę vartotojų įpročiai ir tai, kad nemaža dalis vartotojų *rinkmeną* laiko nevykusiu naujadaru, neatspindinčiu sąvokos esmės. Tokiu atveju, ėmus prievarta diegti tik neperspektyvųjį variantą – *rinkmeną* (KP (L1): 47), *failas* vertinamas kaip vengtinas (taigi išeinantis į bendrinės kalbos užribį) ir nepaisoma vienos vartotojų kartos (Miliūnaitė 2006a: 20).

³ Liet. „Knyga apie kalbos taisyklumą“, parengta Švedų kalbos komisijos.

statusą turinčių vartotojų kalbos normas. O štai mūsų normintojų darbuose prestižiniais normos variantais vadinami pačių normintojų išrinkti, jų manymu, tinkamiausi bendrinei kalbai variantai – tam tikra ideali siekiamybė, kurios vartotojams privalu mokytis ir į kurią reikėtų orientuoti vartoseną. Tokiu būdu preskriptyviosios nuostatos paslepiamos po prestižo skraiste. Netgi tada, kai nustatoma, kad kodifikuota norma gerokai atitrūkusi nuo vartosenos, galimybė pakeisti kodifikaciją svarstoma ne visada (plg. pvz., pačių kalbininkų prieštaringai vertinamus nenorminius būvio raiškos atvejus *tapti / pasidaryti / pasijusti laimingu* vs norminį *laimingam*). Argumentuojant idealiuoju kalbos sistemiškumo kriterijumi, o galvoje veikiausiai taip pat turint normos tradicijos autoritetą, tokiais atvejais pirmiausia tiesiog siūloma imtis aktyvesnės normų diegimo politikos, o ne keisti kodifikaciją (Miliūnaitė 2006a: 20).

Griežtas norminimas vartotojui palieka labai mažai teisių į kalbinę intuiciją ir kalbos jausmą. Jis yra kritikuotas įvairių lietuvių kalbininkų. Štai tipiškas kitokio požiūrio pavyzdys: „Perdėtos normalizacijos pavojus yra tas, kad į taisyklės norime sutalpinti visus kalbos reiškinius, o kas netelpa, stengiamės „pataisyti“ arba paskelbiame nenorminiais“ (Kniūkšta ²2001 (¹1987): 60). Šis prieš gerus porą dešimtmečių išsakytas prieštaravimas šiandien, deja, tebėra aktualus.

Kraštutine nuomone, vartosenos duomenų nepaisymas gali baigtis tuo, kad sunorminta kalba taps „kalba be vartototojo“ (Gellerstam 2002). Literatūroje duodama lotynų, klasikinės arabų, sanskrito, *kanbun* (Japonijoje sukurtos rašytinės klasikinės kinų kalbos atmainos) likimo pavyzdžių: tapusios vien tik rašto ir mokytų žmonių kalbomis, nebeturėdamos gimtakalbių vartotojų, besiremiančių savo kalbos jausmu ir galinčių perduoti kalbą kitoms kartoms, saistomos vien tik išmoktų rašytinės kalbos taisyklių, šios kalbos nustojo keistis, prarado lankstų gebėjimą prisitaikyti, priimti naujoves ir... atrofavosi (daugiau žr. Coulmas 1989).

IDEOLOGINIAI NORMINIMO PAGRINDAI IR KALBININKO VAIDMENS SUVOKIMAS

Preskriptyvus grynumo principo suabsoliutinimas ir neretas vartosenos duomenų ignoravimas neabejotinai siejasi su tam tikromis kalbos politikos ideologijomis ir norminimo nuostatomis – nors Lietuvoje ir deklaruojama, kad kalbą kuria visuomenė, o kalbininkai tik pataria, tai labiau panašu į retorinį žaidimą. Tradicinio kalbininkų diskurso leitmotyvas vis dėlto yra „kalbos (sistemos) jausmą išlaikiusio kalbininko“ ir „kalbą susinančių vartotojų“ priešinimas (daugiau apie kalbos praktikos straipsnių retoriką žr. Vaicekauskienė 1997; apie pranašumo nuostatas ir kitoniškumo baimę žr. Vaicekauskienė 2007). Tokios normatyvinės nuostatos neabejotinai remiasi į tam tikrą ideologinį pagrindą, kuriam būdingas praecities (autentikos ir grynumo) ilgesys tapatybę žlugdančios, „pernelyg demokratiškos“, skoliniais užterštos dabartinės kalbos

fone. Šiuolaikinė „vartotojų visuomenė“ esą neišmananti, nebemokanti, negerbianči kalbos, vartojanti puskalbę, nebeturinti šaknų.

Vargu ar galėtume pasakyti, kad Lietuvoje yra susiformavęs pakankamas bendrinės kalbos vartotojų sluoksnius, kuriam gimtoji kalba yra jau jų tėvams buvusi gimtoji bendrinė kalba, o ne nuo tarminės aplinkos atitrūkusios pustarmės ir bendrinės kalbos mišinys. Nepaisant to, kalbininkai vartotojų kalbinį ir intelektualinį pajėgumą vertina dramatiškai menkai: „visuomenėje esama daug išsilavinimo spragų, nesusi-gaudymo, neišprusimo“, „kūrybinės kalbos paskatos užslopusios, nes vaikai nuo pat mažens priversti gyventi trūkčiojančios, nesistemiškos, visa ko primaišytos šnekėsenos apsuptyje“ (plg. interneto diskusijų analizę, Miliūnaitė 2005: 5, 9). Kalbininkų noras spręsti už visus dažniausiai apibūdinamas kaip bendras reikalas ar pareiga ir apvelkamas „rūpesčio“ drabužiais. Remiantis romantine ideologija norma nustatoma žiūrint atgal, o ne stengiantis atspėti kalbos kitimą (čia galima prisiminti ir norminimo tradicijos kriterijų). Štai gana tipiškas konservatyvios norminimo politikos moto: „Būti kartu, bet savimi. Su savo protėviais – nuo naujojo akmens amžiaus revoliucijos ir indoeuropiečių protėvynės laikų. <...> Žmogui reikia padėti, nors jis ir nelabai norėtų“ (Klimavičius 2005: 19).

Lietuviškos norminimo tradicijos ypatumai dažnai aiškinami istorine tautos partitimi, savisaugos instinktu, prie kurio susiformavimo, be kita ko, daug prisidėjo sovietinė okupacija. Nenorint ieškoti tos ideologijos šaknų, kai sumenkinant dabartį iškeliamas praeities kalbos grynumas ir grožis, poros tūkstančių metų Aleksandrijos tradicijoje, Baroko, Apšvietos, romantizmo ar Naujaisiais laikais (be kitų, žr. Coulmas 1989: 177–178), iš tiesų galima grįžti į netolimą sovietinę praeitį. Istorikų, kultūrologų ir filosofų įvairiai interpretuojamo lietuvių pasipriešinimo sovietų okupacijai metais, kaip teigiama, galėjo susiformuoti savotiška liaudinė kancios dėl prarandamos istorinės (pagoniškos) praeities pasaulėžiūra. Drauge su laisvos piliečio valios nepripažinimu kultūrinis priešinimasis modernizacijai liko būdingas ir postsovietiniam (postkolonijiniam) mentalitetui, besiremiančiam „pilietiškumu ir patriotizmu, sunkiai mezgančiu ryšį su kasdienybės konkretybe ir panirusiu į ilgesį“ (Putinaitė 2007: 219–226, 288–289). Kita vertus, noras išsaugoti tautinę tapatybę (šiandien – globalizacijos akivaizdoje), taip pat pavojingų kaimynų baimė yra pagrindinė kalbos planavimo varomoji jėga daugelyje valstybių ir istorinė patirtis čia nedaro Lietuvos išskirtinės (daugiau žr. Ager 2001).

Iš tikrųjų preskriptyvioji norma pati savaime nėra nei geriau, nei blogiau už deskriptyviąją. Bėda ta, kad renkantis normų diegimo būdą iki šiol nepaisoma simptominių kultūros ir ne tik kultūros dienraščiuose jau gerą dešimtmetį skelbiamų signalų, rodančių norminamosios praktikos susikirtimą su kultūrinės visuomenės vertybėmis. Čia turiu minty ne interneto anonimininkus, bet žinomus, kalbą ir kalbų puikiai mokančius autorius, kuriems išsilavinimo stokos tikrai neprikiši. Aštriau ar švelniau formuluojamos jų kritikos esmė – normų nedemokratiškumas, individualios ir situa-

cinės kalbinės raiškos varžymas bei kontrolė ir konservatyvios norminimo nuostatos. „Ne kartą yra pastebėta ir pabrėžta, kad iš lietuvių kalbos mėginama kurti nepajudinamą stabą, tinkamą veikia garbinti ir didžiutis nei jame kasdieniškai įsikurti ar naudoti kaip instrumentą“, – teigia vienas iš „Naujojo Židinio-Aidų“ autorių, aštria straipsnio pavadinimo metafora apmaudaudamas dėl „kalbos be žado“ (Daugirdas 2004). (Už romantines ar net rasistines nuostatas griežtasis preskriptyvizmas, beje, kaltinamas ne tik Lietuvoje.)

Kalba yra viena iš socialinės tapatybės sudedamųjų dalių, greta lyties, amžiaus, kilmės, išsilavinimo, užsiėmimo, todėl diegiant normas negalima apeiti socialinės psichologijos. Be to, yra žinoma, kad didžioji kalbinės tapatybės dalis siejasi kaip tik su sakytine kalba, ir nėra gerai, kai norminant mažinamas rašytinės kalbos variantiškumas ir tarp rašytinės ir sakytinės kalbos atmainų susidaro per didelis atotrūkis: nepalikus variantų pasirinkimo laisvės, bendrinėje kalboje nelieka erdvės individualios tapatybės raiškai, be kurios šiuolaikinė bendrinė kalba nebeįsivaizduojama (daugiau žr. Haugen 1966: 24; Vikør ²1994: 137, 169; Språkriktighetsboken 2005: 17–18). Kaip tik todėl preskriptyvūs, draudžiamieji norminimo metodai ir konservatyvios ideologijos kelia visuomenės nepasitenkinimą: bet koks oficialus visiems privalomos normos skelbimo aktas gali būti traktuojamas kaip politinis (totalitarinis) veiksmas ir to veiksmo atlikėjo galios apraiška, iškelianti nustatytosios normos vartotojus aukščiau už kitus (be kitų, žr. Vannebo ²2008 (¹1980): 77, 85; Spolsky 1998: 73).

Visa tai neabejotinai pasakytina ir apie Lietuvos visuomenę, todėl kaip itin gerą poslinkį reikėtų vertinti kai kurių mokslininkų bandymus patyrinėti interneto komentarus apie kalbininkus ir kalbos politiką, iš naujo svarstyti visuomenės ir kalbininkų santykio klausimą (žr. Miliūnaitė 2006b, Nevinskaitė 2008). Ar tas konfliktas, kuris kalbos praktikos straipsniuose švelniai vadinamas kalbininkų ir visuomenės „nesusikalbėjimu“, nereiškia, kad atėjo laikas keisti norminimo ideologijas, būdus ir priemones?

PRESKRIPTYVINIŲ IR DESKRIPTYVINIŲ PRINCIPŲ DERINIMAS: IŠVADOS

Kaip matyti iš aptartų norminimo principų, nuostatų ir norminamųjų priemonių, Lietuvoje galioja preskriptyvinė normos samprata. Preskriptyvinio norminimo esmė – vieno kurio nors varianto parinkimas tinkamesniu, arba pranašesniu, kodifikavimas ir diegimas, reikalaujant sąmoningų kalbos vartotojo pastangų vartoti norminį variantą. Terminas *norma* preskriptyvistams yra sinonimiškas kodifikuotam variantui, kuris gali būti išskiriamas iš kitų kaip prestižinis. Taip pat buvo parodyta, kad atitikti vartosenos polinkius preskriptyvinei normai nėra labai svarbu.

Lietuviškasis norminimo suvokimas, suprantama, nėra unikalus, tačiau pasaulinėje praktikoje esama ir kitokių norminimo būdų. Be preskriptyvinės, arba norma-

tyvinės, kodifikuojamosios, normos, norminimo teorijoje aptariama ir deskriptyvinė, arba kvantitatyvinė, faktinė norma, taip pat dar vadinama funkcinė, socialinė norma (žr. Rey 1979, cit. iš Ruth Fjeld 2002)⁴.

Kaip buvo minėta, norminimo teorijos darbuose kalbos norma gali būti tapatinama su vartosenoje atsiskleidžiančia kalbine elgsena, kuri būna grindžiama tam tikromis socialinėmis konvencijomis. Tokia normos sąvoka iš principo yra neutrali, deskriptyvinė, neturinti sunkiai operacionalizuojamo vertinamojo, arba kvaliatyvinio, komponento (apie normos sampratą daugiau žr. Vannebo 2008 (1980)). Priešingai nei preskriptyvinė norma, faktinė norma yra visuotinis, perimamas, dažnai neįsisąmonintas visuomenės (arba tam tikrų atskirų jos sluoksnių) elgsenos ypatumas, išplaukiantis iš kalbinės kompetencijos.

Straipsnyje buvo pabrėžta vartotojo tapatybės integralumo svarba. Kaip tik faktinė norma yra vartotojo kalbinės tapatybės pagrindas, todėl noras ją pakeisti kita, preskriptyvine, kad ir vadinama prestižine, norma gali būti priimamas kaip grėsmė tapatybei ir sukelti pasipriešinimą.

Kad kodifikacija pasižymi konservatyvumu ir dažnai prasilenkia su vartoseną, pasaulinėje praktikoje nėra naujiena⁵. Tačiau nuo praėjusio amžiaus vidurio socialinių kalbotyros disciplinų paskatinta deskriptyvioji pozityvistinė tradicija šiandien jau yra giliai įleidusi šaknis. Sociolingvistiniai tyrimai parodė, kad iš pažiūros vienalytiška tikrovė iš tiesų yra pilna variantų, o kalbos normos nėra stabilios. Sociolingvistų pastebėjimus patvirtino su naujosiomis technologijomis atsiradę nauji šiuolaikinės kalbotyros metodai, iš pradžių tekstynų lingvistika, vėliau internetinės paieškos įrankiai. Tai, kas kalboje anksčiau laikyta netikslinga, pasirodė besą funkcionalu ir sisteminga.

Visos šios išvalgos neišvengiamai padidina toleranciją vartosenos variantiškumui ir įvairovei. Pripažinimas, kad visi negali kalbėti vienodai, turėtų skatinti norminamosios praktikos pokyčius taip pat ir Lietuvoje, o iš konservatyvios kalbos politikos reikalauti permainų ir didesnio dėmesio vartosenai ir kiekybinei normai.

Šiuolaikinėje norminimo teorijoje paplitimo vartosenoje kriterijui teikiama pirmenybė net ir tais atvejais, kai vartoseną prieštarauja sinchroniškai ir diachroniškai grindžiamam idealiajam kalbos sistemiškumo principui (žr. Malmgren 2002), nors apskritai manytina, kad tai, kas atrodo nesistemiška, veikiausiai bus sistemiška ir dėninga kitos sistemos požiūriu. Jei kodifikuota norma nesulaukia socialinio pritirimo, vadinasi, ji nebuvo funkcionali. Tokia norma nustoja būti faktine norma ir, kaip teigiama, turi būti peržiūrėta (kaip tik todėl normintojai iš pat karto turėtų siekti

⁴ Faktinės, arba realiosios, normos sąvoka vartojama ir lietuvių kalbos normintojų. Ji suprantama kaip „objektyvioji kodifikacijos ir vartosenos santykių išraiška“ ir taikoma kodifikuotosios normos realumui vartosenos atžvilgiui nustatyti (žr. Miliūnaitė 2006a).

⁵ Pavyzdžiui, nuo 1874 m. rengiamame Švedijos Akademijos žodžių registre (SAOL) dar iki praėjusio šimtmečio vidurio teikta nemažai seniai nebevartojamų rašybos ir morfologijos formų, nebuvo įtraukiami jokie nauji skoliniai (Malmgren 2002). Lietuviškos leksikografijos vertinimas turbūt būtų panašus.

vartotojų pritarimo, žr. Haugen 1966: 26; Vannebo ²2008 (¹1980): 78, 84; Språkriktighetsboken 2005: 22). Idealiai žiūrint, kodifikuojamoji, preskriptyvinė norma turėtų atitikti faktinę, jei norima, kad ji funkcionuotų kaip norma, o ne kaip iš aukščiau nuleistas įsakymas. Nepamirština, kad normos diegimas nėra vien kalbos struktūros, bet neretai ir politinis (socialinis, pedagoginis, demokratinis) dalykas. Draudimais ir baudomis grindžiama normų sklaida (moksliniu požiūriu) iškreipia tikrovę ir supriešina visuomenę.

Teoriniuose darbuose apie kalbos norminimą ir kalbos politikos ideologijas išsakoma preskriptyvizmo kritika nereiškia, kad preskriptyvizmo turėtų būti visiškai atsisakoma. Akivaizdu, kad vien preskriptyvinėmis nuostatomis grindžiamas norminimas nėra demokratiškas, nes jis, kaip minėta, iškelia kurią nors kalbą, atmainą, variantą ar kurią nors vartotojų grupę aukščiau už kitus. Kita vertus, negalima paneigti, kad kai kuriais atvejais preskriptyvinio vertinimo reikia. Nebūtinai viskas, kas yra labai paplitę vartosenoje, yra gerai. Kalbininkai gali rekomenduoti geresnių, tikslesnių alternatyvų. Vien deskriptyvinės nuostatos, kaip teigiama, gali kelti nepasitikėjimą vartotojų, įpratusių ieškoti patarimo ir jį gauti, ypač tais atvejais, kai vartoseną svyruoja (žr. Sinclair 1987; Coulmas 1989; Fjeld 2002; Gellerstam 2002).

Manytina, kad vartotojai paprastai būna linkę priimti teikiamas normas, jei jos *pernelyg* neprasilenkia su vartoseną. Kaip tik todėl rekomenduojama laikytis vadinamojo proskriptyvinio požiūrio, t. y. vertinant variantus atsižvelgti į jų paplitimą. Pasak Johno Sinclairo, „jei teikiny nebūs pagrįstas vartoseną, niekas jo nepaisys. Toks teikiny atrodys netikroviškas, savavališkas, pasenęs ir ribojantis minties raišką. Tačiau atsitiks lygiai tas pats, jei vartoseną suvoksime vien kaip beatodairišką rašytinės ir sakytinės kalbos citavimą“⁶ (Sinclair 1987). Pastarasis dalykas lietuvių norminamajai kalbotyrai, tiesa, kol kas negresia.

Labai gali būti, kad lietuvių kalbos politika, o gal ir pati kalbos sistema vartotojams bus suformavusi pašamoninį jausmą, kad geriau rinktis lietuvišką pakaitą, bet tai nereiškia, kad reikia primygtinai piršti savo naujadarą ar baudomis drausti skolinį. Preskriptyvų variantą iš kitų turėtų būti galima rinktis laisva valia. (Kai kurie autoriai galimybę pasirinkti variantą netgi įtraukia į norminimo principų sistemą kaip vadinamąjį laisvo pasirinkimo principą; žr. Vikør ²1994). Nereikia pamiršti, kad bet koks kalbos aprašas ar leksikografinis veikalas, nors ir pats deskriptyviausias, iš dalies yra preskriptyvus ir vartotoją jau savaime veikia preskriptyviai, nes šis jame ieško informacijos (Coulmas 1989: 177).

Kaip tik nuosaikų preskripcijos ir deskripcijos santykį reikia turėti galvoje rengiant norminamąsias priemones (žodynus, tarptautinių žodžių žodynus, skolinčių žodžių sąrašus, geriausia, tęstinius, internetinius). Jau ir lietuvių mokslininkai, kalbėdami apie

⁶ *If <...> authority is not backed up by usage, then noon will respect it. It will be seen as unrealistic, arbitrary, old-fashioned and a barrier to free expression. Similarly, noone will respect usage if it is merely un unedited record of what people say and write.*

kompiuterines leksikografines priemonės, mini neišvengiamą būtinybę rengti „realia vartoseną paremtus, nuolat atnaujinamus ar automatiškai atsinaujinančius“ veikalus (žr. Mikelionienė 2003: 87). Būtent tokios kodifikacijos principų dėmės laukia suinteresuoti lietuvių kalbos vartotojai.

Loreta Vaicekauskiene

PRESCRIPTIVISM AND DESCRIPTIVISM IN THE POLICY OF CODIFICATION OF BORROWINGS

Summary

The article deals with the codification of borrowed lexicon and those features of the codification practice which are connected with either prescriptivism or descriptivism in the theory of codification. The goal of the article is to discuss how traditional Lithuanian codification criteria and principles are being interpreted and put into practice: what principles of standardization have priority, what ideologies the practice is based, on and what normative means are being applied. The standardization of Lithuanian lexicon is examined through the broader context of the theory and practice of other languages. The study concludes that the Lithuanian practice is still ruled by prevailing conservative (romantic) ideologies and by a dominant wish to preserve the purity of language. Too little attention is given to usage, and the criterion of efficiency is interpreted from a puristic point of view. The means of language planning are restricted and strong. All those features make the practice of standardization of the Lithuanian language rather conservative and prescriptive. At the end of the article the advantages of combining prescriptive and descriptive methods are discussed.

LITERATŪRA

- Ager Dennis. 2001. *Motivation in Language Planning and Language Policy*. Multilingual Matters 119, Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney.
- Coulmas Florian. 1989. Democracy and the crisis of normative linguistics. *Language adaptation*. Ed. by Florian Coulmas. Cambridge, Cambridge University Press, p. 177–193.
- Daugirdas Tomas. 2004. Kalba be žado. *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 11, p. 535–536.
- Fjeld Vatvedt Ruth. 2002. Normering i klemme mellom språkteknologiske og pedagogiske ordbøker. *LexicoNordica*, nr. 9, p. 131–148.
- Gellerstam Martin. 2002. Norm och bruk i SAOL. *LexicoNordica*, nr. 9, p. 21–30.
- Girčienė Jurgita. 2007. Naujųjų skolinių vartoseną: kalbos kultūros ir stilistikos takoskyra. *Kalbos kultūra*, nr. 80, p. 143–152.
- Haugen Einar. 1966. *Language conflict and Language Planning: The case of modern Norwegian*. Cambridge, Harvard University Press.
- Klimavičius Jonas. 2005. Kas lengviau – kompiuteris ar kalba? *Gimtoji kalba*, nr. 11, p. 14–19.
- Kniūkšta Pranas. 2001 (1979). Lingvistinis ir socialinis kodifikacijos santykis su norma. In *Kalbos vartoseną ir tvarkybą*. Pranas Kniūkšta. Vilnius, LKI leidykla, Lietuvių kalbos institutas, p. 62–71.
- Kniūkšta Pranas. 2001 (1987). Literatūrinės kalbos ryšiai su gyvąja kalba. In *Kalbos vartoseną ir tvarkybą*. Pranas Kniūkšta. Vilnius, LKI leidykla, Lietuvių kalbos institutas, p. 54–62.
- Malmgren Sven-Göran. 2002. Normering i Svenska Akademiens ordlista 1874–1950: principer och resultat. *LexicoNordica*, nr. 9, p. 5–20.
- Mikelionienė Jurgita. 2003. Tradicinės ir kompiuterinės leksikografijos sąlyčiai ir skirtybės. *Leksikologijos ir leksikografijos problemos*. Vilnius, Lietuvių kalbos institutas, p. 80–88.
- Miliūnaitė Rita. 2004. Skolinių vertės motyvacija. In *Skoliniai ir bendrinė kalba*. Vilnius, Lietuvių kalbos instituto leidykla, p. 30–54.